

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİNDE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA İKİNCİL UZUN ÜNLÜLER

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Özet

Türk dilinin ünlülerini, boğumlanma süreleri bakımından “kısa ünlüler, uzun ünlüler ve normal süreli ünlüler” biçiminde sınıflandırmak mümkündür. Uzun ünlüler kendi içinde “birincil/aslı uzun ünlüler ve ikincil/dolaylı uzun ünlüler” olarak iki gruba ayrılırlar. İkincil uzun ünlüler, dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir. Saha/ Yakut, Türkmen, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tuva, Şor, Gagauz Türkçeleri ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ikincil uzun ünlüler, oluşma nedenleri ve süreçleri bakımından benzerlikler gösterirler. Sözcüklerin kök ve tabanları ile bir kısım eklerde ve ekleşme durumlarında ortaya çıkan ikincil uzunluklar, genellikle sürekli, kalıcı ve standart değildirlir. Türkmen Türkçesi başta olmak üzere kimi çağdaş Türk yazı dillerinde bir kısım eklerin sürekli ve kurallı olarak uzun ünlülü oldukları görülüyor. İkincil uzun ünlülerin ortaya çıkmasını sağlayan nedenlerin başında **b, g, ğ, h, k, l, n/ ñ, r, v, y** ünsüzlerinin erimesi/düşmesi ve ünlü karşılaşmalarına bağlı hece kaynaşması olayları gelmektedir.

Anahtar kelimeler:

uzun ünlüler, ikincil uzun ünlüler, ünsüz erimesi/düşmesi, ünlü karşılaşması, hece kaynaşması

Dil, bir anlama, anlamlandırma ve bildirişme aracıdır. Bu görevi yerine getiren her türlü aracı, dilin genel tanımı içinde değerlendirmek mümkündür. Ancak insanın kullandığı en pratik, en gelişmiş ve insan yaratılışına en uygun araç sesli dildir. Onun içindir ki dil denildiğinde hepimiz, daha çok, sesli, sözlü dili anlamaktayız.

İnsan dilinin temel göstergesi sestir. Kimi dillerde “birleşik” ya da “yarı ünlü” gibi bir kısım ara sesler olsa da, dünyadaki bütün dillerin sesleri, asıl olarak “ünlüler” ve “ünsüzler” biçiminde iki gruba ayrılır.

Bilindiği gibi, nefes yolunun açık olduğu ve havanın dışarıya doğru çıkmaya devam ettiği bir sırada, ağız yolunda herhangi bir kapanma, çarpma ya da patlama olmadan oluşan seslere ünlü diyoruz. Dünya dillerindeki ünlüleri, genel ve ortak özelliklerine göre dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlar:

1. Ağız ünlüleri
2. Geniz ünlüleri
3. Kayan ünlüler
4. Yarı ünlülerdir.

Türkçenin ünlüleri berrak ağız ünlüleridir¹. Bu ünlüler, gramer kitaplarımızda genellikle oluşma yerine ve biçimine göre:

1. Kalın ünlüler
2. İnce ünlüler
3. Düz ünlüler
4. Yuvarlak ünlüler
5. Geniş ünlüler
6. Dar ünlüler şeklinde sınıflandırılmaktadır.

Ünlüleri oluşma yeri ve biçimi dışında, bir de oluşma süreleri bakımından sınıflandırmak mümkündür. Türkiye Türkçesi yazı dilinde birincil uzun ünlüler kaybolduğu için böyle bir tasnife

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil-3*, TDK yay. Ankara 1980, s. 26

ihtiyaç duyulmamakta ve gramer kitaplarımızda bu ünlüler gösterilmemektedir. Ancak genel Türk dili söz konusu olduğunda, başta bir Oğuz grubu Türk lehçesi olan Türkmençe olmak üzere, bazı lehçeler için böyle bir sınıflandırma yapma zarureti vardır. Ayrıca Türkiye Türkçesi için sadece ağızlarda görülen bazı ikincil uzunluklar, Saha/ Yakut, Türkmen, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tuva, Şor, Gagauz Türkçesi gibi bir kısım çağdaş Türk lehçelerinde ölçünlü dilde de görülmektedir. O halde, öncelikle genel Türk dilinin tarihsel ve çağdaş dönemlerini bir bütün olarak değerlendirirken Türkçenin ünlülerini oluşma süreleri bakımından da tasnif etmek gerekir.

Ünlüler oluşma süreleri bakımından üç grupta incelenebilir. Bunlar:

1. Kısa ünlüler
2. Normal süreli ünlüler
3. Uzun ünlülerdir.

Türkçenin ünlüleri, daha çok normal süreli ünlülerdir. Kısa ünlüler, aslı değildir ve ikincil uzun ünlüler gibi çeşitli ses olayları sonrasında ortaya çıkarlar. Bu bildiride biz sadece ikincil uzun ünlüleri incelemek istediğimiz için, normal süreli ünlüler ile kısa ünlüler üzerinde durmayacağız.

A. UZUN ÜNLÜLER

Dilin önemli özelliklerinden biri onun *çizgiselliği* ve *zamansallığıdır*. Zaman, birbirini izleyen anlardan oluşan çizgisel bir bütünlüktür. Her varlık, ancak ve sadece birbirini izleyen anlardan oluşan bir çizgisellikle varlık alanı içinde kendisine bir yer bulabilir. Zamanın dışında hiçbir şeyin var olması düşünülemez. O halde bir varlık olarak dilin seslerinin zaman içindeki durumu, oluşumu ve bu oluşuma bağlı tasnifi üzerinde önemle durmak gerekir.

Dilin seslerinin oluşturulması bir eylemdir. Aslında zaman ile eylem de doğrudan ilişkili iki kavramdır. Bu belirlemeye bağlı olarak şunu söyleyebiliriz: Nesne olmadan eylem, eylem olmadan zaman olmaz. Zaman, eylemin başladığı an ile bittiği an arasında geçen süredir. Dil seslerinin süresi de bu harekete bağlı olarak ortaya çıkar. İşte, seslerin oluşturulmaya başlandığı an ile bittiği an arasında geçen süreye, dil seslerinin boğumlanma süresi diyoruz.

İnsan, canlılar arasında bir türdür. Farklı iklim, coğrafya, dil ve kültürlere rağmen bu canlı türünün önemli özellikleri ortaktır. Benzer biyolojik ve anatomik özellikleri, diğer bir söyleyişle türün doğal benzerlikleri dolayısıyla, insan dilinde ortalama söz temposu diyebileceğimiz bir konuşma hızı vardır ve bütün insanlar yaklaşık olarak bu tempoyla konuşurlar. Ortalama söz temposuyla konuşurken bu tempo içinde ortalama/normal bir sürede boğumlanan ünlülere "*normal süreli ünlüler*", normalden daha kısa sürede boğumlananlara "*kısa ünlüler*", normalden daha uzun bir sürede boğumlananlara ise "*uzun ünlüler*" diyoruz.

Uzun ünlüler çağdaş Türk yazı dillerinde, söyleyiş ve yazılış bakımından, tam ve oturmuş bir sistematiğe sahip değildir. Kimi yazı dillerinde, konuşmada var olan uzun ünlülerin yazıda gösterilmediği, kiminde ise konuşmada kısa söylendiği halde yazıda kalıplaşmış bir yazım özelliği olarak uzun yazıldıkları görülmektedir². Örneğin Kırgız Türkçesinde:

Uzun Söylenir	Kısa Yazılır	//	Kısa Söylenir	Uzun Yazılır
mööröy	möröy		kerez	kereez
maakul	makul		karan	karaan
kaamır	kamır		ırazi	ıraazi

Uzun ünlüler yazıda, ünlü işaretlerinin üzerine ya bir çizgi(a), ya bir şapka(â), ya önüne iki nokta üst üste konularak(a:) ya da iki ünlü yan yana yazılarak (aa, uw, iy) gösterilmektedir. Bu yazılımların bir kısmı gerçek anlamda uzun ünlüyü gösterirken, bir kısmı ikiz ünlüyü (diftong) karşılamaktadır.

² A. Osmonkulov, *Kırgız Tilinin Tıbbıttık Sistemasin Okutuu*, Frunze 1986, s. 159

Uzun ünlüleri, ortaya çıkış durumlarına göre, “birincil / aslî uzun ünlüler” ve “ikincil/ dolaylı uzun ünlüler” biçiminde iki bölüme ayırarak incelemek mümkündür.

A.1. Birincil Uzun Ünlüler

Bir dilin bilinen ilk örneklerinden beri uzun olan ünlüleridir. İlk örnek her zaman ve mutlaka doğru ve aslî şekil olmayabilir. Ancak daha önceki biçimi bilinmediği için ve daha sonra herhangi bir ses olayı ile değişmediği için, ilk örnekten itibaren uzun ünlülü olan şekillere “birincil/ aslî uzun ünlüler” diyoruz. Göktürk ve Uygur yazılı metinleri ile özellikle çağdaş Türk dillerinden Saha Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Halaç Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Kara-Bulak ağzında birincil uzun ünlülerin sistemli bir biçimde korunduğu bilinmektedir. Kimi Türk yazı dillerinde ise bu birincil uzun ünlüler ya geride hiçbir iz bırakmadan bütünüyle normal süreli ünlüler haline dönüşmüşler ya da yanlarındaki ünlü ve ünsüzler üzerinde ikizleşme, ünlü genişlemesi, türeme ve tonlulaşma gibi çeşitli etkiler bırakarak kaybolmuşlardır.

Türkçenin aslî uzun ünlüleri konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Eski Türkçede, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki durumu, yazılı metinlere bağlı olarak incelenmiştir³. Bu bildiride biz, birincil uzun ünlüleri de bir yana bırakıp “ikincil uzun ünlüler” üzerinde durmaya çalışacağız.

A.2. İkincil Uzun Ünlüler

İkincil uzun ünlüler, dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir⁴. Bu ünlüler çoğunlukla ses kayıplarına bağlı olarak ortaya çıkarlar. Bir söz içerisinde, genellikle değişik ve açıklanabilir nedenlerle, kimi sesler kaybolurken, yiten, yok olan sesin veya seslerin boğumlanma süresini geride kalan ünlülerden biri üzerine alır ve böylece diğer ünlülerden daha uzun bir boğumlanma süresine sahip olur. İkincil uzun ünlüler, kimi zaman iki ünlünün, kimi zaman bir ünlü ile bir ünsüzün, kimi zaman bir ünlü ile iki ünsüzün, kimi zaman da bir ünsüz ile iki ünlünün boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluşurlar. Hece kaynaşmasına bağlı olarak oluşan ikincil uzun ünlüler ise, genellikle iki ya da üç hecenin kaynaşması sonucunda oluşurlar. Ünlü, ünsüz ve hece olarak farklı nitelikte ve farklı sayıda seslerin ve hecelerin boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluştukları için bu seslerin uzunlukları standart değildir. Oluşma süresi, yazı diline dönüşüp dönüşmeme durumu, kullanılma sıklığı ve yaygınlığı bu seslerin niteliklerinin şekillenmesinde önemli rol oynar.

İkincil uzun ünlüler, aslî olmadıkları ve çeşitli ses olayları sonrasında ortaya çıktıkları için, aslında geçici bir durumu ifade ederler. Bunların birinci ara dönemleri ikiz ünlü, ikinci ara dönemleri ise uzun ünlüdür. Türk dilinin genel eğilimlerinden biri de uzun ünlülerin kısalması olduğu için, bu

³ Talat Tekin, *Ana Türkçedeki Aslî Uzun Ünlüler*, Ankara 1975, Osman Nedim Tuna, “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *TDAY-Belleten* 1960, Ankara 1988, 2. 213-282; L. Ligeti, “Türkçede Uzun Vokaller”; *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1947), s. 82-94; Fatih Kirişçioglu, “Saha ve Türkmen Türkçelerinde Eklerdeki Uzun Ünlü ve Diftonglar”, 3. *Uluslar arası Türk Dili Kurultayı* 1996, Ankara 1999, s. 669-673; Zeynep Korkmaz, “Batı Anadolu Ağzlarında Aslî Vokal Uzunlukları”, *TDAY* 1953, s. 197-240; Yusuf Azmun, “Türkmen Diliniñ Gusğa ve Uzun Çekimli Fonemaları ve Olarıñ Semantik Fonksiyası”, *Dil Dergisi*, Sayı: 15, Ocak 1994, s. 73-77; S. Kürenov, *Türkmen Diliniñ Uzun ve Gusğa Çekimlileri*, İlim Neşriyatı, Aşkabat 1971; S. Kürenov, “Türkmencede Aslî ve Dolaylı Uzun Ünlüler”, *Journal of Turkish Studies*, Volume 14, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1990, s. 75-94. ve b.

⁴ İkincil uzun ünlüler için çağdaş Türk lehçelerinde şu adlar kullanılmaktadır: “Az. sonraki uzanma, Tkm. ikinci uzunluk, sonkı uzunluk; Gag. ikincili uzunluk; Özb. İkinci çöziqlük; Uyg. İkinci uzuluq; Tat. İkinci ozinlık; Kmk. (sozuk awazda) son tuwulungan uzunluk; Başk. İkinci ozonloq; Karç-Malk. (tawuşnu) ekinçi daracada uzunluqu; Nog. Ekinşi uzunlık; Kzk. Ekinşi uzındık; Krg. Koşumça sozulmalık; Alt. Ekinçi uzunlık- ekinçi bükten uzun tıbış; Hks. Pütken uzun tapsaglar-püdzinen uzun tapsaglar; Tuv. İ'yigi çergenin uzun a'jik ünneri; Şor. *iyginçi uzunu” Bk. Emine Gürsoy Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yay. Ankara 1997, s. 51

ara dönemlerden sonra beklenen, yazım ile dondurulup saklanmadığı takdirde, bu tür ünlülerin zaman içinde kısalıp normal ünlüler haline dönmesidir. Nitekim Türkiye Türkçesi ağızlarında bu tür örneklerin önemli bir bölümünde ünlülerin normal süreli ünlülere dönüştüğü görülmektedir.

İkincil uzun ünlüleri söz içinde buldukları yere göre, *sözcük kök ve tabanlarında, eklerde ve ekleşme durumunda*; oluşma biçimine göre, *ünlü birleşmesi, ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi ve hece kaynaşması ile oluşanlar*; birleşen ses sayısına göre, *iki, üç ve dört sestem oluşanlar* biçiminde tasnif etmek mümkündür.

Çağdaş Türk yazı dilleri arasında Saha, Türkmen, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tuva, Şor ve Gagauz Türkçesi yazı dillerinde değişik oranlarda ikincil uzun ünlüler görülmektedir. Bu yazı dilleri arasında ikincil uzun ünlüleri sayı ve çeşitlilik bakımından en çok bulunduranlar ise, Saha, Kırgız ve Türkmen dilleridir. Biz bu çalışmada, diğer Türk lehçelerinden de örnekler vermekle birlikte, daha çok Gagauz, Kırgız ve Türkmen yazı dilleri ile Türkiye Türkçesi ağızları temelinde ikincil uzun ünlüleri incelemeye çalışacağız.

A.2.1. Ünsüz Erimesi ve Düşmesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler

Zeynep Korkmaz, Nevşehir ve Yöresi Ağızları adlı eserinde: “ *İç seste bir ünlü ile akıcı, sızıcı ve patlayıcı tonlu ünsüzlerden biri arasında bulunan ve buldukları heceyi kapayan –k-(g), -ğ-, -l-, n-, -y ünsüzleri düştükleri ya da eriyerek ünlüleşip kayboldukları zaman, kendilerinden önceki ünlüleri uzatırlar*⁵ “ demektedir.

Gerek Türkiye Türkçesi ağızlarında, gerekse bir kısım çağdaş Türk yazı dillerinde, ünlü uzamalarına sebep olan ünsüz düşmelerinin ve erimelerinin sesbilgisi bakımından izah edilebilir bir süreci vardır. Nitekim düşme ve erimeler de, uzamalar da birden bire ortaya çıkmazlar. Düşme eğiliminde olan ünsüzlerin önce söyleyişteki belirginlikleri zayıflar ve boğumlanma süreleri kısaltmaya başlar. Yok olmaya ya da ünlüleşmeye doğru giden ünsüzün kaybettiklerini, genellikle yanındaki diğer bir ünlü kendi üzerine alır. Böylece yok olmaya doğru giden sesin geride bıraktığı mirasla güçlenen ünlü daha belirgin ve boğumlanma süresi daha uzun güçlü bir ses haline gelir. Doğa yasası gereği güçlü olan yaşamaya devam eder, güçsüzleşen ses ise yok olup gider.

Çağdaş Türk yazı dillerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü uzamalarına sebep olan ünsüzler, genellikle iç ve son seste bulunan **b, g, ğ, h, k, l, n/ ñ, r, v, y** ünsüzleridir. Bunlardan **b, k > g/ğ, ñ > w, v** ya da **y** ünsüzlerine dönüşerek yarım ünlü olurlar. **h** ünsüzü de yarım ünlü sayılabilecek bir sestir. Dolayısıyla bu yarım ünlüler yanlarındaki ünlülerle ikiz ünlü oluşturabilmekte ve daha sonra da bu ünlülerle birleşerek uzun bir ünlü haline gelebilmektedirler. Akıcı **r** ve **l** ünsüzleri ise söyleyiş zorluğu ve akıcı ünsüzler oluşları dolayısıyla düşmeye yatkın ünsüzlerdir. Bu ünsüzler düşerken boğumlanma sürelerini yanlarındaki ünlüler kendi üzerlerine alır ve uzarlar. Ancak gerek Türkiye Türkçesi ağızlarında, gerekse çağdaş Türk yazı dillerinde eriyen ve düşen her ünsüz mutlak ve kalıcı bir ünlü uzamasına sebep olmaz. Ayrıca bu erime ve düşmeler sadece ünlü uzamalarına değil, kimi zaman ünlü kısaltması, kimi zaman da kalınlaşma, incelme, daralma, genişleme, yuvarlaklaşma ve düzleşme gibi değişik sesbilgisi olaylarının ortaya çıkmasına da neden olurlar. Seslerin eriyip düşme zamanı da oldukça önemli bir belirleyicidir.

A.2.1.1. Sözcük Kök Ve Tabanlarında

b > w / v Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

uu(Krg)<ET. ab : av, b{rek(TTA)<böbrek

f Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

vaatiz(Gag)<vaftiz, k u te(TTA)<köfte, s tta(TTA)<softa, ç {tçü(TTA/KBAYA)< çiftçi,

⁵ Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 38

k > g / ğ > y/v Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

dsınnı (TTA) < eksiğini, ba (TTA) < bağ, Nmde (TTA) < Niğde, yalı (TTA/EİA) < yağlı, snmadı (TTA/EİA) < sığmadı, {ren (TTA/EİA) < öğren, y{seklık (TTA/EİA) < yükseklik, aşam (TTA/EİA) < akşam, braa beni (Gag) < bırak beni, daa (Gag) < dağ, yaamır (Gag) < yağmur, açuu (Krg) < ET açığ :acı, aruu (Krg.) < ET arığ: arı, temiz, caa (Krg) < ET yağ : yağ

h Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

masılıımız (TTA) < mahsulümüz, şa (Krg) < Far. şâh, künöö (Krg) < Far günâh, makröö (Krg) < Ar. mekruh, sabaa (Gag) < sabah, laana (Gag) < lahana, taa (Gag) < daha, bçça (TTA/EİA) < bohça, nârinden (TTA/EİA) < nehrinden, tata (TTA) < tahta, maataç (Tkm) < muhtaç

l Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

gd (TTA) < gel, tsız (TTA/MA) < telsiz, asın (TTA/KİA) < alsın, yanış (TTA/KBAYA) < yanlış, gözđ (TTA/KYA) < güzel, kasın (TTA) < kalsın, gah (TTA/EİA) < kalk

ñ / n Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

stıra (TTA) < soñıra, msan (TTA/EİA) < insan

r Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

taledim (TTAMA) < terledim, ktku (TTA/MA) < korku, gaşıdan gaşıya (TTA/MA) < karşıdan karşıya, tekra (TTA/KYA) < tekrar, akedeş (TTA/KYA) < arkadaş, gelivđ (TTA) < geliver, va (TTA) < var,

z Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

ntıldu gz (TTA/KYA) < ne oldu kız, gn (TTA) < kız

v Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

döö (Krg) < Far. dıv, aloo (Krg) < Far. alev, nooruz (Krg) < Far nevrüz, güüde (Gag) < gövde, kuudu (Gag) < kovdu, zmak (TTA/EİA) < ovmak, samese (TTA/KYA) < sevmese

y Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

kulü (TTA) < köylü, bule (TTA) < böyle, cöö (Krg) < ET yadag: yaya, gmmiş (TTA/EİA) < giymiş, sule (TTA/EİA) < söyle, ee (Krg) < ET ige(n): iye, sahip, bışđ (TTA/EİA) < bir şey

A.2.1.2. Eklerde

Eklerde görülen uzunlukları, “eklerde görülen” ve “ekleşme sırasında ortaya çıkan uzunluklar” şeklinde iki bölüme ayırmak mümkündür. Nitekim kimi uzunluklar, ekleşme sırasında ortaya çıkmakta, kimileri ise, bir kısım eklerin bünyesinde kalıcı, sürekli ve kurallı uzunluklar olarak yer almaktadırlar. Ekleşme sırasında ortaya çıkan uzunlukları, önemli ölçüde, ünlü karşılaşmalarından doğan hece kaynaşmasına, ünlü düşmesi olayına ya da anlamının pekiştirilmesi için sözcüğün vurgulanmasına bağlamak mümkündür⁶. Türkmen Türkçesi başta olmak üzere, kimi çağdaş Türk lehçelerinde görülen ve sürekli uzun ünlülü olan eklerdeki uzunlukları ise, ekin tarihi gelişimine bakarak tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda, ekin kökeni, yapısı; bir kelimedeki ekleştiyse, kök kelimedeki birincil uzun ünlünün bulunup bulunmadığı⁷, her hangi bir ses olayının yaşanıp yaşanmadığı ve pekiştirme vurgusuna bağlı bir uzunluk olup olmadığı hususları önemli ölçüde belirleyici olacaktır.

⁶ Karpoz Dıykanov, *Kırgız Tili, Fonetika-Leksika*, Bışkek 1992, s. 41

⁷ Fatih Kırışcioğlu, “Saha ve Türkmen Türkçelerinde Eklerdeki Uzun Ünlü ve Diftonglar”, *3. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara 1999, s. 669-673

Türkiye Türkçesi ağızlarında da kimi çağdaş Türk yazı dillerindeki gibi, kimi eklerde ünsüz düşmelerine bağlı ünlü uzamaları olmaktadır. Ancak, özellikle Saha, Türkmen ve Kırgız Türkçelerinde yaygın olarak görülen, ekleşme sırasında oluşan ünlü uzunlukları, Türkiye Türkçesi ağızlarında fazla yaygın değildir. Türkiye Türkçesi ağızlarıyla çağdaş Türk yazı dilleri arasındaki en farklı ikincil uzunluklar eklerde görülenlerdir. Türkiye Türkçesi ağızlarında, eklerde aslı uzunlukların izleri görülmez. Ancak Türkmen Türkçesi başta olmak üzere, kimi çağdaş Türk yazı dillerinde bazı eklerin ünlüleri sürekli ve düzenli olarak uzundur.

Türkmen Türkçesinde Kırgız Türkçesine göre daha çok ve daha kurallı olmakla birlikte genellikle ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde ünlü uzaması meydana gelmektedir.

Bu bölümde sadece ünsüz erimesi ve düşmesi sonucu oluşan ünlüler örneklenecek, hece kaynaşması, ekleşme ve kalıcı uzunluk biçiminde görülen uzunluklar ise ilgili bölümlerde örneklenecektir.

-ir /-yor Eklerinde:

veradi<verirdi(TTA/KİA,56), bilmz<biliriz(TTA/EİA), gelm<gelir (TTA/), geliyt<geliyor(TTA/), oluyz(TTA/MİA)<oluyor, durtrmuş(TTA/KİA)<duruyormuş,

-Ar/ -r Ekinde

geçdken<geçerken(TTA/), istdseniz(TTA/EİA)<isterseniz, aramış(TTA/EİA)<ararmış, durzsaz(TTA/KBAYA)<durursanız,

+ -IAr Ekinde:

bizimkind(TTA)<bizimkiler, bizde derla(TTA)< bizde derler, geldila(TTA)<geldiler, adamna(TTA/KYA)<adamlar, görmüşla(TTA/EİA)<görmüşler, yaptıla(TTA/EİA)<yaptılar

+ IUU / +tUU(<IIg)Ekinde:

ellüü(Krg)< ET ellig: elli, tattuu(Krg)ET<tat + lıg: tatlı, ataktuu(Krg)<atak+tuu ET< atak+lıg, küçtüü(Krg)<küç+tüü ET<güç+lüg: güçlü, kuvvetli

+dOO/tOO(<IAg) Ekinde:

cazdoo(Krg)< ET yazlag: yazlık/yaylag, kıştoo(Krg)< ET. kışlag :kışlak

-AA (<mAk) Ekinde:

Gaguz Türkçesinde -mAk eki, k>g>v/y erimesi sonucu -AA biçiminde uzun bir ünlüye dönüşür. gelmee(Gag.)<gel-mee: gelmek, kalmaa(Gag)<kal-maa: kalmak,

-UU/OO(<Ig) Ekinde

kelüü(Krg)< ET kelig, süyüü(Krg)<süy-üg:sevgi, aşk, kıynoo(Krg)<kıyın-ıg: zor, eziyet

-OOçu/UUçu (<gUçU) Ekinde:

sıylooçu(krg)<sıylo-oçu <ET.sıyla-: saygı göster-, saktooçu(Krg)<sakto-oçu<ET sakla-, :sakla-, koru-, aluuçu (Krg)<al-uuçuET<al-guçu: alıcı

A. 2.2. Hece Kaynaşması Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler

Bir kısım Çağdaş Türk yazı dillerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında iç seste bulunan **b, k, g, ğ, n/ñ, h, v, y** ünsüzleri ya eriyerek ünlüye dönüştükleri ya da zaten yarı ünlü oldukları için, yanlarındaki ünlülerle çeşitli nitelikte ikiz ünlüler oluşturabilmektedirler. Ayrıca ünsüz erimesi sonucunda, söz konusu ünsüzlerin önünde ve sonunda bulunan iki ayrı hecenin ünlüleri karşılaşmakta, genellikle önce bir ünlü ikizleşmesi süreci yaşanmakta ve daha sonra karşılaşan iki ünlü birleşerek uzun bir ünlüye dönüşmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ve ikincil uzun ünlü bulunduran çağdaş Türk yazı dillerinde, ikincil uzun ünlüler, daha çok hece kaynaşması yoluyla oluşmaktadır. Hece kaynaşması, kimi zaman iç seste iki ünlü arasında bulunan **b, k, g, ğ, n/ñ, h, v, y** ünsüzlerinin erimesi sonucu iki ayrı hecenin ünlülerinin karşılaşması, kimi zaman da ünlü ile biten bir sözün, ünlü ile başlayan ek ya da bir söz ile birleşmesi sonucunda oluşur. Aslında her iki durumda da, sonuç olarak, iki ünlünün karşılaşması durumu vardır. Türkçede bir yapı içinde iki ünlü yan yana gelmediği için, karşılaşan ünlülerden biri ya düşer ya da diğer ünlüyle önce ikizleşir, sonra da birleşerek uzun ünlüye dönüşür.

Türkçede iki ünlüyü bir arada bulunduran sözcükler ya yabancı sözcüklerdir ya da ünlü ile biten ve ünlü ile başlayan Türkçe iki sözün birleşmesiyle oluşmuş yapılardır. Özellikle *için, ile* edatları ile, *i-mek* fiilinin, *i-di, i-se, i-miş* ve *iken* şekillerinin ünlü ile biten sözcüklere eklenmesi ve *ne* soru edatının *ne ile>neyle, ne için>niçin, ne asıl>nasıl, ne ol>nol-* vb şekillerinde ünlü uzamaları görülür. Bu yapılar dışında ünlü ile biten bir sözün ünlü ile başlayan başka bir söz ile birleşmesi ya da birleştirilerek söylenmesi durumunda ünlü ikizleşmesi ve uzaması olabilmektedir. *sat(TTA)<saat, devanen(TTA/KİA)<deve ile, golñası(TTA/UİA)<kol ağası, nıla(TTA/EİİA)<ne ola*

A.2.2.1. Sözcük Kök ve Tabanlarında

k>g/ğ ve g >ğ> w/v/y Ünsüzlerinin Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

dal(TTA)<değil, dārman(TTA)<değirmen, aaç(Gag)<ağaç, leen(Gag)<leğen, kulaam(Gag)<kulağım, diidi(Gag)<değdi, boor(Krg)<ET bagır, ceen(Krg)<ET yegen, oor(Krg)<ET ağır, dāl(TTA/EİİA)<değil, mara(TTA/KYA)<mağara, d{n(TTA/KYA)<düğün

y Ünsüzünün Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

dm (TTA) < diye, b{k (TTA/EİA) < büyük, kdf (TTA/KBAYA) < keyif, yām(TTA/EİİA)<yiyeyim, ora(TTA/MİA)<oraya, şikatçi(TTA/MİA)<şikayetçi,

l Ünsüzlerinin Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

geer(Tkm)<geler: gelir, boor(Tkm)<bolar: olur,

h Ünsüzünün Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

zabadan(TTA)< sabaha değin, bi da(TTA)< bir daha, baa(Krg)< Far. bâhâ: paha, şaar(Krg.)< Far. şehir: şehir, atnaam(Tkm)<atını hem: atını da, ibram(TTA)<İbrahim, şerlm(TTA/UİA)<şehirli

n / ñ Ünsüzünün Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

ba (TTA/MİA) < bana, caak (Krg) < ET. yañak: yanak, köön (Krg) < ET. köñül: gönül,

v Ünsüzünün Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

anı(TTA) < evini, nahıt(TTA)<ne vakit, koom(Krg) < Ar. kavm: kavim, coop(Krg)< Ar. cevâb, door(Krg) < Ar. devr, koolayacak(Gag)<kovalayacak, oklamızı(TTA/KYA)<oklavamızı

b > w / v Ünsüzlerinin Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

töö(Krg)< ET tebe:deve, cooş(Krg)< ET. yabaş :yavaş, dool(Krg)< Ar. tabl: davul

r Ünsüzünün Erimesi Sonucu Oluşan Hece Kaynaşmaları

gala(TTA/KYA)<karılar, tda(TTA/KYA)<orada, getiir(Tkm)<getirer: getirir, ötür(Tkm)<ötürer: geçirir, çıkaar(Tkm)<çıkarak: çıkarır

A.2.2.2. Eklerde ve Kök-Ek Birleşmelerinde**A.2.2.2.a. Ünsüz Erimesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler**

Eklerde görülen ünlü uzamaları, genellikle iki ünlü arasında kalan **k > g/ğ, n, r, y**, ünsüzlerinin erimesi sonucu iki ünlünün karşılaşmasından kaynaklanmaktadır. Ünsüzler, kimi zaman eriyip ünlüleşerek, kimi zaman düşerek, kimi zaman da eriyip yok olma sonucu ünlüleri karşılaştırarak uzamalarına sebep olmaktadır.

+dâki Ekinde

k erimesiyle:

altında(TTA/NYA)<altındaki, keseda(TTA/NYA)<kesedeki

+IAr Ekinde:

r erimesiyle:

erkekân(TTA/ÜİA)<erkeklerin,

+nIn Ekinde:

n erimesiyle:

başnn(TTA/KİA)<başının

+I Ekinde:

k > ğ erimesiyle:

kuşa(TTA/KİA)<kuşağı

-AcAk Ekinde:

ğ/y erimesiyle:

üfleyecaz(TTA/EİA)<üfleyeceğiz, gidecah(TTA/KİA)<gideceyik:gideceğiz,
dağılmācek(TTA/AMA)<dağılmayacak, ürkmācek(TTA/KYA)<ürkmeyecek,
gidecak(TTA/KİA)<gideceyik: gideceğiz, , napacām(TTA/NYA)< ne yapacağım,

-dIk Ekinde:

g/ğ erimesiyle:

istedm̄n(TTA/EİA)<istediğın, oldzm̄(TTA/EİA)<olduğım,

+caz Ekinde:

başcazına(TTA/EİA)<başcağızına, başceezim(Gag)<başcağızım

-Ir/yor Ekinde:

r erimesiyle:

bilmz(TTA/EİA)<biliyoruz

-AyIm Ekinde:

y erimesiyle:

vardn̄(TTA/MA)<varayım, vermm̄(TTA/KİA)<vereyim, ymm̄(TTA/KİA)<yiyeyim

+nIz ekinde:n/n erimesiyle:din_mzi(TTA/KİA)<dininizi,**+Ilk ekinde:**k>g/ğ erimesiyle

birliiz(TTA/UİA)<birliğiz,

-nIz Ekinden erimesiyle:

bulursaz(TTA/MİA)<bulursanız,

+A Ekinde:h, y erimesiyle:

saba(TTA/KİA)<sabaha, nera(TTA)<nere+e:nereye, bura(TTA)<bur+a:buraya,

+OO(<AgU) Ekinde:

biröö(Krg)< ET bir + egü. birisi, her biri., eköö(Krg)<iki + egü: ikegü, ikisi

A.2.2.2.b. Ünlü Karşılaşmaları Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler

Bu bölümde incelenen uzunluklar, ekleşme sırasında ortaya çıkan ünlü karşılaşmalarına bağlı uzunluklardır. Kelime tabanının sonunda yer alan ünlü ile ek başındaki ünlü karşılaşmakta ve birleşerek uzun bir ünlüye dönüşmektedir. Bu durum, ya karşılaşan ünlülerin arasında bağlayıcı y ünsüzünün ortaya çıkmaması ya da yarı ünlü niteliğindeki y ünsüzünün eriyerek diğer ünlüler ile birleşmesinden kaynaklanmaktadır.

AAr/OOr Ekinde:

boşoor(Krg)<boşa-ar: boşar, izdeer(Krg)<izle-er: izler, çarçaar(krg)<çarça-ar : çarçar, yorulur, başlaar(Gag)<başla-ar: başlar, (Tkm)<mele-er: meler,

Kırgız ve Türkmen Türkçelerinde kurallı olmamakla birlikte ünlü ile biten sözcük tabanları dışında l, m, n, r, y ünsüzleriyle biten sözcüklere söz konusu ek getirildiğinde de ünlü uzaması olmaktadır.

demlää(Tkm)< dem-ler. demler, çıkaraar(Tkm)<çıkaraar: çıkarır, gelää(Tkm)<gel-er: gelir, boloor(Krg)<bol-oor : olur, keleer(Krg)<kel-er : gelir, cumaar(Krg)<cum-aar : yumar,

-AAyIIIn/-AAlIIIn Ekinde:

aytmaalın(Tkm)<aytma-alın: aytmayayım, söylemeyeyim, dinläälin(Tkm)<dinle-elin.dinleyelim, soraayın(Tkm)<sor(a)-ayın. sorayım

+AA Ekinde:

dañaa(Tkm)<daña + a: sargıya, enää (Tkm)<ene + e: eneye, nineye, çağaa (Tkm)<çağa+a, depee(Tkm)<depe+e: tepeye, nera(TTA)<nere+e:nereye, bura(TTA)<bur+a:buraya,

-AAAn Ekinde:

dilään(Tkm)<dila-an: dilen, garaan(Tkm)<gara-an. kara-, bakmak, gözlään(Tkm)<gözla-an:gözlen

İyelik Eklerinde:

Türkmen Türkçesinde ünlüyle biten kelimelere söz konusu ekler getirildiğinde, ekleşme sırasında ortaya çıkan ünlü karşılaşmasına bağlı olarak teklik ve çokluk I ve II. şahıs iyelik

eklerinden önceki ünlü uzar. Nitekim uzun ünlülü örneklerde kelime tabanının ünlü ile bittiği görülmektedir.

deriim(Tkm)<deri + im: derim, deriñ(Tkm)<deri + iñ: derin, gapımız(Tkm)<gapı + ımız : kapımız, gapıñız(Tkm)< kapı + iñiz: kapınız, geçiyniñ(Tkm)<geçi + iniñ: keçinin, almaam(Tkm)<alma+ım:elmam, ağaañ (Tkm)<ağa+ın: ağaañ

-Ip Ekinde:

gucaklaap(Tkm)<gucakla-ip : kucaklayıp, sözleap(Tkm)<sözle-ip:sözleyip, söyleyip, taşlaap(Tkm)<taşla-ip, tırtıklaap(TTA/KYA)<tırtıklayıp

-IñçAA / IynçAA Ekinde:

sen geliynçeen(Tkm)< sen gel-iyñçee-n: sen gelince, alıynçaam(Tkm)<al-iyñçaam: ben alınca

-nçAAk Ekinde:

Bu ek kimi Kırgız gramerlerinde -çAAK biçiminde verilmektedir⁸. Ek -n-çA+ok birleşmesinden meydana gelmiş ve ünlü karşılaşması sebebiyle de uzamıştır.

taarıñçaak(Krg)<taarı-nçaak, erinçeeek(Krg)<eri-nçeeek, maktançaaak(Krg)<makta-nçaaak

-AsI Ekinde:

çöplääsi gel-(Tkm)<çöple-esi gel-: çöpleyesi gel, okaası gel-(Tkm)<oku-ası gel: okuyası gel-

+k Ekinde:

Daha çok yön bildiren kelimelere gelen bu ek pekiştirme görevi yapar ve kendinden önceki ünlüyü uzatır. Türkmen Türkçesinde görülen bu uzunluk, ünlü ile biten kelime tabanına ünlü ile başlayan ok pekiştirme edatının getirilmesi ile oluşmuştur: dışarı +ok> dışarık

bääriik(Tkm)<bääri + k: beri, daşarık(Tkm)<daşarı + k : dışarı, yokarık(Tkm)<yokarı+ok

A.2.2.2.c. Ekleşme Durumunda Ortaya Çıkan Uzunluklar

Özellikle Türkmen Türkçesinde görülür. Normalde uzun ünlülü olmayan ek, yine herhangi bir uzun ünlü bulundurmayan bir sözcüğe eklenirken, ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü karşılaşması, hece kaynaşması gibi hiç bir sesbilgisi olayı yaşanmadığı halde bitiştiği kelimenin son ünlüsünü uzatmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise, Edirne ili ağızlarında görülmektedir. Edirne ağızında bu ekleşme sırasında kelimenin birinci hecesinin ünlüsü uzamaktadır⁹.

+nI/ Eki:

Türkmen Türkçesinde yükleme durumu eki getirildiğinde bir önceki hecenin ünlüsü uzamaktadır. süçiiini(Tkm)<süçi + ni: süçiyi, tatlıyı, enääni(Tkm)< ene + ni: anayı, nineyi, babaanı(Tkm)<baba+nı, geçiini(Tkm)<keçini

+nIn Eki:

İlgi durumu eki de bir önceki heceyi uzatmaktadır.

enäänin(Tkm)< ene+nin: ananın, süçiiinin(Tkm)<süçi+nin:süçinin, tatlının, kişiiin(Tkm)<kişinin, ayağının(Tkm)<ayağının

n Eki:

yüziin(Tkm)<yüz + n: yüzün, yüzü koyulu, öylään(Tkm) <öyle + n: öğlen

⁸ S. Davletov, C. Kудaybergenov, *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya*, Frunze 1980, s. 100

⁹ Emin Kalay, *Edirne İli Ağızı*, TDK Yay., Ankara 1998, s.15-20

+dAAki/+dA Eki:

Türkmen Türkçesinde bulunma durumu ekinden sonra +ki aidiyet eki getirildiğinde bulunma durumu ekinin ünlüsü uzamaktadır. Kimi Türkiye Türkçesi ağızlarında ise +dA eki getirilen kelimelerin ilk hecesi uzamaktadır¹⁰. t̄ra(TTA/EĪA)<orada, ȳre(TTA/EĪA)<yerde, n̄re(TTA/EĪA)<nerde, b̄ra(TTA/EĪA)<burada, ortadaaki(Tkm)<ortada-ki: ortadaki, öydeeki (Tkm) <öyde +ki: evdeki, kuorattaağı(Sah)<kuorat+taagi: şehirdeki, elindääki (Tkm) <elinde + ki: elindeki

-mAAğA/ Eki:

Türkmen Türkçesinde yönelme hali eki aldığımda mastar ekinin ünlüsü uzar. çıkmaağa(Tkm)<çıkmağ + a: çıkmağa, dökmaağa(Tkm)<dökmak +e: dökmeğe,

-Ip Eki:

m ile biten sözcüklerde:

cuump(Krg)<cum-up: yumup, eemp(Krg)<em-ip: emip,

p ile biten sözcüklerde:

caap(Krg)<cap-ip: <ET yap- .kapamak, örtmek, çaap(Krg)<çap-ıp: <ET çap-: çap-, biçmek, ööp(Krg)<öp-üp

AAğAdA Eki:

baraağada(Tkm)<bar-aağada, varır varmaz, varınca, alaağada(Tkm)<al-aağada:alırlalmaz, alınca

yok Kelimesinin Ekleşmesi ile:

Türkmen Türkçesinde, şimdiki zamanın olumsuzunda, yok kelimesi ekleşirken y sesi düşmekte ve ünlü uzaması meydana gelmektedir.

gelemook(Tkm)<gelenim-yok: gelmiyorum, gelenzook(Tkm)<geleniniz-yok, alanook(Tkm)<alan + yok: alan yok: almıyor

A.2.2.2.d. Sürekli Uzun Ünlülü Olan Ekler

Kimi çağdaş Türk lehçelerinde düzenli ve sürekli, kiminde ise kurallı olmamak üzere bir kısım ekler, görünürde herhangi bir ses olayı olmamasına rağmen, uzun ünlüdür. Kimi araştırmacılar bu eklerdeki uzunluğun aslı olduğunu düşünmektedir. Türkçede aslı uzunluğun, daha çok, sözcüklerin birinci hecesi ile ilgili olduğu düşünülürse, eklerdeki uzunlukların aslı uzunluk olarak kabul edilmesi zordur. İkincil uzunluklar ya ağızlarda ya da yakın dönemde yazı dili olmuş lehçelerde görülmektedir. Dolayısıyla bu uzunlukların, konuşma diline ait bir söyleyiş özelliği olarak ortaya çıktıklarını ve daha sonra yazı diline aktarıldıklarını kabul etmek daha doğru olur¹¹. Türk dilinin çeşitli dönemlerinde ve lehçelerinde kimi eklerin pekiştirme göreviyle kullanıldığı bilinmektedir¹². Pekiştirme görevi yapan unsur doğal olarak vurgulanır ve bu vurguya bağlı bir göreceli uzunluk da oluşabilir. Söz konusu eklerdeki uzunlukların daha çok söyleyiş ve vurgu ile ilgili uzunluklar olduğu kanısındayız.

-yAAr/yA Eki

övyäär(Tkm)<öv-yäär: övüyor, sıgmayaar(Tkm)<sigma-yaar: sığmıyor, aydyaar(Tkm)<ayt-yaar: söylüyor

+dAAN Eki:

yanadaan(Tkm)<yana +daan: yeniden, bir daha

¹⁰ Emin Kalay, *a.g.e.*, s.15-20

¹¹ Osmonkulov, *a.g.e.*, s.156-160

¹² Ahat Üstüner, *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ 2003, s. 87-139

+gIIn Eki:

içgiin(Tkm)<iç + kin. içten, samimi, daşgıın(Tkm)<daş +kıın: dışında, üstünde

dIIz Eki:

gündiiz(Tkm): gün +diiz: gündüz,

+rAk/rAAK/rOOk Eki:

giicrääk(Tkm)< gic + rääk: gerçek, cakşıraak(Krg) < cakşı + raak: yahşırak; daha iyi, tatuuraak(Krg)<tattuu+ raak: tatlırak, daha tatlı, tizrääk(Tkm)<tiz+rääk:tezrek,

+IAA /TOO Eki:

öydöö(Sah)< öy+döö-: düşünmek, başlaa-(Tkm)<baş+laa- : başla-, baştoo(Krg)<baş+too-: başla-, izdöö(Krg)<iz+döö-:izlemek, araştırmak

-vAAç Eki:

oynavaaç(Tkm)<oyna –vaaç: oyuncak, yelpevääç(Tkm)<yelpe-vääç: yelpaze

-yAAAn Eki:

çıkyaan(Tkm)<çık-yaan, gelyeen(Tkm)<gel-yeen: gelen,

-kAA Eki:

oturkaam(Tkm)< oturur- kaam: ben otururken, öyünüzdekään(Tkm)<öyünüzde-kään: evinizdeyken

-mAAAn Eki:

kesmään(Tkm)<kes-mään: kesmen, yatman(Tkm)<yat-maan: yatman, sığman(Tkm)<sığ-maan,

IbAAAn Eki:

alıbaan(Tkm) alıp + an: alıp, alarak, gelibeen(Tkm)<gelip + en: gelip, gelerek

+A- Eki:

yıgnaa-(Tkm)>yığ-, topla-, yaaşaa-(Tkm)< yaşı-

kAA Eki:

haçan gitdikää (Tkm)<ne zaman gitti ki, nirää baryaarkaa(Tkm)<nereye varıyor ki, barmıkaa(Tkm)< var mı ki

A.2.2.3. Sözcük Birleşmeleri Yoluyla Oluşan Uzun Ünlüler

Sözcük birleşmelerini üç şekilde değerlendirmek gerekir. Birincisi edat ya da yardımcı fiil gibi herhangi bir yardımcı sözcüğün bir temel sözcüğe katılması ve ekleşmesi sırasında meydana gelen ünlü karşılaşması, ikincisi ekleşme sırasında sözcük tabanındaki ünlü ile ek ünlüsünün karşılaşması, üçüncüsü ise birleşik kelime oluşumu sırasında ünlü ile biten bir sözcük ile ünlü ile başlayan bir sözcüğün birleşmesi ya da konuşma sırasında doğal durağının kaldırılıp birleştirilerek söylenmesi durumunda ortaya çıkan ünlü karşılaşmasıdır.

ben dñtyle(TTA/NYA)<ben de öyle, ntlacah(TTA/NYA)<ne olacak, nmdecek(TTA/NYA)<ne edecek, btñ(TTA/NYA)<bu gün, napacam(TTA/NYA)<ne yapacağım, akel(Tkm)<alıp kel: getir, akit(Tkm)<alıp kit-:götür, ndek(TTA/MÍA)<ne edek, balta ññ alir(TTA/KBAYA)< balta alıyor, babannesini(TTA/KBAYA)< baba annesi, ntlala(TTA/ElİA)< ne ola, garılan(TTA)<kara oğlan, dadnna (TTA) < tadiyla < tadı ile

A.3. Vurgu, Tonlama ve Sorudan Kaynaklanan Uzunluklar

Vurgu, tonlama ve sorudan kaynaklanan uzunluklar gerçek bir uzunluk değildir. Bunlar daha çok anlamı güçlendirmek ya da soru ifadesi yaratabilmek için, söz içindeki bazı seslerin daha vurgulu söylenmesinden ibarettir¹³. Ancak bu vurgu ve tonlama sesi daha belirgin duyulur bir ses durumuna getirdiği için kısmî bir uzunluk da yaratır. Bu daha çok konuşma dilinde görülen bir durumdur. Çağdaş Türk lehçelerinde görülen ve herhangi bir sesbilgisi olayına bağlanamayan kimi eklerdeki uzunlukların da aslında konuşma dili kaynaklı ve pekiştirme amaçlı olduğu kanısındayız¹⁴. Biz bu ekleri “*Sürekli Uzun Ünlülü Olan Ekler*” başlığıyla verdik.

Türkiye Türkçesi ağızlarında, ya, yt, hā, ha, pā, pah, dā gibi kelimelerde anlamı pekiştirmek için sözlerin ünlüsü vurgulu söylenir. Bu vurgu sözlerin ünlüleri üzerinde kurallı olmayan bir uzunluk yaratır. nādi, tepādi, sepārih, ben m̄dim, ne m̄disin gibi bir kısım söyleyişlerde ve kimi “*hareketlerin birbirini izlediğini belirtmek için art arda gelen iki fiilden birincisinin son hecesi uzun ve vurgulu olur*”¹⁵ sürdm geldi (TTA/KİA)

goca tavaya(TTA/MA)<koca tavaya, d dedim(TTA/MİA), b̄zrada(TTA/MİA), vay trunzm dimiş(TTA/NYA), yazzıh(TTA/NYA), tarhanā?(EİİA) tarhana mı?, biçism̄n?(TTA/EİİA)<biçiyor musun?

Edirne ili ağızlarında “*ärkekler, karşı, trmanın, var mı, vārdikten, strmuş, istārlerdi, binārsin*” gibi örneklerde r ünsüzünden önceki ünlünün uzadığı görülmektedir¹⁶. Bu durum, r ünsüzünün söyleyiş zorluğu ve dolayısıyla düşürülme eğilimi dolayısıyla yanındaki ünlünün onun boğumlanma süresinin bir kısmını üzerine almasıyla ilgili olabilir. Vurgu ve tonu güçlenen ünlü göreceli bir uzunluğa da sahip olmaktadır.

A.4. Birleşen Seslerin Sayısına Göre Uzun Ünlüler

İkincil uzun ünlüler, genellikle ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü düşmesi, hece kaynaşması, ekleşme gibi sesbilgisi olaylarına ya da vurgu, tonlama ve soru gibi seslendirme nedenlerine bağlı olarak ortaya çıkmaktadırlar. Uzayan ünlü, kimi zaman bir, kimi zaman iki, kimi zaman üç, kimi zaman da dört sesin birleşmesinden oluşmaktadır. Birleşen seslerin sayısı, niteliği ve birleşme zamanı, sesin süresinin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Genellikle normal süreli ünlülere göre 1.9 ila 2.2 arasında daha uzun boğumlanma sürelerine sahip olan bu ünlülerin¹⁷, bir ünlü, iki ünlü, bir ünlü bir ünsüz, iki ünlü bir ünsüz ve çok az örnekte de iki ünlü iki ünsüzden oluştuğu görülmektedir.

A.4.a. Bir Ünlüden Oluşan Uzunluklar

dengeel(Krg)<dengel, daldaa(Krg)<dalda, burçaak(Krg)<burçak, dolboor(Krg)<dolbor, vay torunzm dimiş(TTA/NYA), yazzıh(TTA/NYA), zafer(TTA/KBAYA)<zafer

A.4.b. İki Sesten Oluşan Uzunluklar

A.4.a.1. İki Ünlüden Oluşanlar:

sat(TTA)<saat, gar̄lan(TTA)<kara oğlan, başlaar(Gag)<başla-ar: başlar, n̄la(TTA/EİİA)< ne ola, ağaan(Tkm)<ağa+ın: ağan

A.4.b.2. Bir Ünlü Bir Ünsüzden Oluşanlar:

boo(Krg)<bag, too(Krg)<tag:dağ, elüü(Krg)<elig, buuday(Krg)<buğday, golññası(TTA/UİA)<kol

¹³ Ahat Üstüner, *a.g.e.*, 39-51

¹⁴ Karpoz Diykanov, *a.g.e.*, s.41

¹⁵ Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları*, Ankara 1983, s. 58

¹⁶ Emin Kalay, *a.g.e.*, s.15-20

¹⁷ Osmankulov, *a.g.e.*, s.159

ağası, geliyt<geliyor(TTA)

A.4.c Üç Sesten Oluşanlar:

A.4.c.1. İki Ünlü Bir Ünsüzden Oluşanlar:

baar(Krg)<bagır, suuk(Krg)<soguk, kaap(Krg)<kapıp, teep(Krg)<tepip, dzn(TTA/KYA)<düğün, bulursaz(TTA/MİA)<bulursanız, ooz(Krg)< ET. agız: ağız, daal(Tkm)<değil, dal(TTA)<değil

A.4.d. Dört Sesten Oluşanlar

A.4.d.1. İki Ünlü İki Ünsüzden Oluşanlar:

btlce(TTA/KYA)<böğrölce, akel(Tkm)<alıp kel: getir, akit(Tkm)<alıp kit-: götür

Sonuç

Bu inceleme ile varılan sonuçları maddeler halinde şöyle özetlemek mümkündür.

1. Çağdaş Türk yazı dillerinden Saha, Türkmen, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tuva, Şor, Gagauz ve Azerbaycan yazı dilleri ile ağızlarında ikincil uzun ünlüler görülmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde ikincil uzunluklar görülmemekle birlikte Türkiye Türkçesi ağızlarında önemli miktarda ikincil uzunluk vardır.

2. Bazı eklerdeki uzunluklar hariç, hem çağdaş Türk lehçelerinde hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında ikincil uzun ünlüler, ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü düşmesi, hece kaynaşması gibi sesbilgisi olayları ve vurgu, tonlama ve soru gibi söyleyiş özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Gerek Türkiye Türkçesi ağızlarında, gerekse çağdaş Türk yazı dillerinde genellikle **b, f, g/ğ, k, l, n, r, v, y** ünsüzleri düşerek ya da eriyip yok olarak ünlü uzamalarına sebep olmaktadır. Uzayan sesler, bir ünlü, iki ünlü, bir ünlü bir ünsüz, iki ünlü bir ünsüz ve iki ünlü iki ünsüzden meydana gelirler.

3. Hem sözcüklerin kök ve tabanlarında hem de eklerde ünlü uzamaları olabilmektedir. Sözcük kök ve tabanlarında daha çok ünsüz düşmesi, ünlü karşılaşması, ünsüz erimesi ve hece kaynaşmalarına bağlı uzunluklar görülürken, eklerde, bu sesbilgisi olaylarına ek olarak, ekleşme sırasında ünlü uzamaları ile kimi yazı dillerinde sürekli ve kurallı, kimilerinde ise kuralsız bir biçimde bazı eklerin uzun ünlülü oldukları görülmektedir. Özellikle bu son iki durum bakımından ikincil uzun ünlü bulunduran kimi Türk lehçeleri ile Türkiye Türkçesi ağızları farklılaşmaktadır.

4. Uzunlukların bir bölümü ikiz ünlü (diftong) düzeyindedir. Aslında özellikle ünsüz erimesi, düşmesi, ek ve sözcük bitişmesi sırasında meydana gelen ünlü karşılaşmalarının önemli bir kısmı, önce bir ikiz ünlülük aşamasından geçmekte, daha sonra birleşerek uzun bir ünlü haline gelmektedirler. Herhangi bir durumda karşılaşan iki ünlünün kurduğu ikiz ünlüler dışında hem Türkiye Türkçesi ağızlarında hem de söz konusu çağdaş Türk lehçelerinde **w, v, y** yarı ünlüleri ile de ikiz ünlüler (Ow, Uw, Iw, Iy, Uy, Oy, Uv, Ov, Iv) oluşturulabilmektedir.

5. Türkmen Türkçesi gibi kimi Türk lehçelerindeki kimi ekler hariç, genellikle hem Türkiye Türkçesi ağızlarında hem de çağdaş Türk lehçelerinde ikincil uzunluklar sürekli, kurallı ve standart değildir.

6. İkincil uzun ünlüler Türk dili ve lehçelerinde sanıldığından daha yaygındır. Özellikle birçok Türk yazı dilinin ağızlarında ve ölçünlü dillerin seslendirilişinde, bu tür uzunluklar yer almaktadır.

Kısaltmalar

AMA: Afyon Merkez Ağzı
 Az. Azerbaycan
 EİA: Edirne İli Ağzı
 ElİA: Elazığ İli Ağızları
 ET. Eski Türkçe
 Gag: Gagauz Türkçesi
 KBAYA: Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları
 KİA: Kars İli Ağızları
 Krg. Kırgız Türkçesi
 KYA: Kütahya ve Yöresi Ağızları
 MA: Muğla Ağzı
 MİA: Malatya İli Ağızları,
 NYA. Nevşehir Yöresi Ağızları
 Sah: Saha Türkçesi
 Tkm. Türkmen Türkçesi
 TTA: Türkiye Türkçesi Ağızları
 UİA: Uşak İli Ağızları

Kaynaklar

- AKAR, A., *Muğla Ağzı*, Muğla Ün. Yay. Muğla 2004
- AKMATOV, T., MUKAMBAYEV, C., *Azırkı Kırgız Tili (Fonetika-Leksika)* Frunze 1978
- AKSAN, D., *Her Yönüyle Dil-3*, TDK Yay. Ankara 1980
- AZMUN, Y., *Ana Çizgileriyle Türkmence Dilbilgisi - I. Cilt (Sesbilgisi)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- _____, “Türkmen Diliniñ Gıusğa ve Uzun Çekimli Fonemaları ve Olarıñ Semantik Fonksiyası”, *Dil Dergisi (Language Journal)*, Sayı: 15, Ocak 1994, s. 73-77.
- BAŞTAŞ, C.- KUTLU, A., *Kırgız Türkçesi Grameri*, Diyarbakır 2004
- BAZEN, L., “Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri”, *Tarihi Türk Şiveleri* (Haz. Mehmet Akalın), Ankara 1979
- BOZ, E., *Afyon Merkez Ağzı*, Afyon Kocatepe Ün. Yay. Afyon 2002
- BURAN, A., *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ 2003
- _____, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK Yay. Ankara 1997
- DAVLETOV, S., KUDAYBERGENOV, C., *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya*, Frunze 1980
- ERCİLASUN, A. B., *Kars İli Ağızları*, Gazi Ün. Yay. Ankara 1983
- GÜLENSOY, T., *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay. Ankara 1988
- GÜLSEREN, C., *Malatya İli Ağzı* TDK Yay. Ankara 2000
- GÜLSEVİN, G., *Uşak İli Ağzı*, TDK Yay. Ankara 2002

- GÜNŞEN, A., *Kırşehir ve Yöresi Ağzları*, TDK Yay. Ankara 2000
- OSMONKULOV, A., *Kırgız Tilinin Tıbbıstık Sistemasin Okutuu*, Frunze 1986
- ÖZKAN, N., *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK Yay. Ankara 1996
- KALAY, E., *Edirne İli Ağzı*, TDK Yay. Ankara 1998
- KARA, M., *Türkmençe*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 2000
- KİRİŞÇİOĞLU, F., “Saha ve Türkmen Türkçelerinde Eklerdeki Uzun Ünlü ve Diftonglar”, 3. *Uluslar arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara 1999, s. 669-673
- KORKMAZ, Z., *Nevşehir ve Yöresi Ağzları*, TDK yay., Ankara 1994
- KÜRENOV, S., *Türkmen Diliniñ Uzun ve Gusğa Çekimlileri (Eksperimental-Fonetik Oçerk)*, İlim Neşiryaatı, Aşkabat 1971.
- _____, “Türkmençede Aslı ve Dolaylı Uzun Ünlüler”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Volume 14, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1990, s. 75-94.
- NASKALİ, E. G., *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yay. Ankara 1997
- TEKİN, T., Talat Tekin, *Ana Türkçedeki Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara 1975
- TUNA, O. N., “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *TDAY-Belleten 1960*, Ankara 1988, 2. 213-282